

Korhangulat lírában*

Radnóti Miklós *Pogány köszöntő* című kötetének expresszionista vonásai a háborús élmények tükrében

BRANCZEIZ ANNA

Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar,
Kultúraelméleti és Alkalmazott Kommunikációtudományi Tanszék

egyetemi tanársegéd

branczeiz.anna@pte.hu

ORCID 0000-0003-1329-8320

A B S Z T R A K T

Radnóti Miklós költészetének befogadástörténetét hosszú időn át uralták a halál perspektívájából közelítő, az élet és mű szoros egységét hangsúlyozó olvasatok. Így a korai pályaszakasz is lényegesen kevesebb figyelmet kapott az értelmezők részéről, mint a kései versek. A tanulmány Radnóti első, *Pogány köszöntő* című kötetével (1930) foglalkozik. A recepciótörténetben felvetett szempontok figyelembevételével amellet érvel, hogy ezek a versek a háborús éveket követő élményekre tett burkolt reflexióként érthetők: az idillikus hang a béke, az elégiikus hang a háború nyelvi reprezentációjaként fogható fel. Ezt a felvetést támasztja alá az Henri Barbusse-től kölcsönzött mottó, a *Jóság* antológia programjához illeszkedő poétikai megoldások, valamint az expresszionizmus és Kassák Lajos jól érzékelhető hatása is. A *Pogány köszöntő* versei közvetett módon utalnak egy békés, idilli világrend felbomlására és – Barbusse újrarájzolt Krisztus-képét idézve – a megváltás reménytelen lehetőségére.

* A Radnóti Miklós költészetére fókuszáló kutatás a 2023/2024-es tanévben a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4-I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott támogatása mellett valósult meg.

Feltűnő, hogy Radnóti Miklós verseinek recepciója nagyrészt az utolsó versekre koncentrált, és retrospektíve, a kései versek és a halál perspektívájából, a holokauszt-narratívának alárendelve olvassa az életművet, és ebből következően homogenizálja is azt. Ezért írja Baróti Dezső már 1971-ben, *Írók, érzelmek, stílusok* című esszékötetének Radnóti pályaképét vázoló fejezetében, hogy „[a]z abdai tömegsír, ahová utolsó verseivel együtt földelték el, mintha visszafelé hatóan is a halál fekete árnyékával borítaná be [Radnóti] életművét. [...] utolsó sorai [...], ma már szinte mindenki tudja ezt, a szó legbrutálisabb értelmében véve a sír közelében íródtak. [...] [Radnóti] mégsem poëta unius cantus, a halál egyénekű költője: színes, gazdag és eredeti világot ismerünk meg verseiből.”¹ Költészetének befogadástörténetében a fejlődéselvű gondolkodás összefonódott a „tragikus vég felől” közelítő értelmezésekkel. Pilinszky János megfogalmazása jól érzékelteti az ezzel kapcsolatos elgondolásokat:

Amit Radnóti életében egyedülállónak érzek, azt szánalmas elvontsággal „szituációs zsenialitásnak” nevezném. Tehetségét – amely minden úgynevezett alkotóban alig több néhány százaléknál – egy kiszámíthatatlan helyzet, s méghozzá egy olyan tragikum növesztette fel, melyre indulásakor aligha számított. Fiatalkori költészetét néhány szürrealisztikus elem beszívargása jellemezte, majd egy váratlan és tökéletes hangvételű bukolikus líra.²

A figyelem döntően a *Tajtékos ég* és a *Bori notesz* verseire irányul, a kritikai visszhang ezeket tartja a legjobban sikerült műveknek. Tverdota György amellel érvel, hogy a közösség „nemcsak egy tragikus sorsú embert, egy mártírt, hanem [az utolsó verseknek] a szerzőjét temette újra”.³ Az exhumálás során megtalált versek különösen megrázó erővel hatottak, és ezek aztán – írja Vári György – mérceként szolgáltak az életmű megítélésében.⁴ Meglátásom szerint Radnóti költészetének befogadástörténete *A 2x2 józansága* című kötet emlékező írásaitól⁵ kezdődően gyászfeldolgozásként, a holokauszttal való kollektív szembenézés gesztusaként értékelhető. Mintha az lenne a célunk, hogy megértsünk valamit egy felfoghatatlan tragédiából. Kappanyos András szavaival élve: ez az attitűd óhatatlanul „szűkítő, reduktív interpretációkhoz”⁶ vezet.

Az utolsó versekkel szemben a zsenigék és az első kötetek kevesebb figyelmet kaptak. Sőt, Pomogáts Béla, Bori Imre és Baróti Dezső monográfiáit olvasva az lehet

¹ BARÓTI Dezső, *Radnóti Miklós pályája* = Uő., *Írók, érzelmek, stílusok*, Magvető, Budapest, 1971, 331.

² PILINSZKY János, *Radnóti Miklós* = Uő., *Publicisztikai írások*, szerk. HAFNER Zoltán, Osiris, Budapest, 1999, 732.

³ TVERDOTA György, *Újratemetés és kisajátítás. József Attila és Radnóti Miklós „komor föltámadása”*, Műhely 2009/5., 75.

⁴ VÁRI György, „Mert annyit érek én, amennyit ér a szó”. *Kultusz, figuráció és kulturális emlékezet összefüggései Radnóti Miklós költészetében* = „Mert annyit érek én, amennyit ér a szó”. *Szegedi Radnóti-konferenciák*, szerk. OLASZ Sándor – ZELENÁ András, SZTE BTK, Szeged, 2009, 39–40.

⁵ *A 2x2 józansága. Emlékezések Radnóti Miklósról*, Magvető, Budapest, 1975.

⁶ KAPPANYOS András, *Így gondozd Radnótidat, Élet és Irodalom* 2009. június 19., 17.

a benyomásunk, hogy a *Pogány köszöntő* és az *Újmódi pásztorok éneke* szinte ugyanaz a kötet, és így aligha lehet őket a maguk egyediségében tárgyalni. Vilcsék Béla Radnóti-életrajza éppen csak említést tesz az első kötet verseinek megjelenéséről, monográfiájának *Pogány köszöntő* című fejezete pedig a szegedi évek taglalásával indul: „Budapest és Reichenberg után [...] Szeged lett Radnóti Miklós harmadik otthona. Valóban otthon, amelynek nevelő hatása meghatározó módon érintette alakuló költészetét.”⁷ Ez nyilvánvaló anakronizmus. A *Lábadozó szél* ugyan valóban a szegedi évekhez köthető, hiszen 1933-ban, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának gondozásában jelent meg, a *Pogány köszöntőt* viszont 1930 márciusában adták közre, és az itt közölt verseket Radnóti egy-két évvel a szegedi tanulmányai megkezdése előtt írta. A *Pogány köszöntő* recepciója önisméltlónak is tűnik: az első kötet legjellemzőbb hívószavai az „idillikus” és az „elégikus” (Bori Imrénél „dekadens”)⁸ hang, a „forradalmiság” és a „lázadás”, a „bukolika”, illetve a „profán vallásosság”. Emellett 1977-es monográfiájában Pomogáts Béla részletesen foglalkozik az avantgárd és az expresszionizmus hatásával is, Radnóti költészetének mozgalmi kötődéseivel, és azt hangsúlyozza, hogy a versek „a külső világban, a társadalomban tapasztalt konfliktusok és gondok kifejezésére” vállalkoznak.⁹

Az expresszionizmus világképe a Jóság című antológia programjában és a Pogány köszöntőben

Pomogáts könyvének értékelése során feltétlenül figyelembe kell vennünk a szocialista éra irodalomfelfogásának sajátosságait. Amint arra Szolláth Dávid rámutat, ezekben a munkákban „a költészet [...] a politikai cselekvés szimbóluma. A művek hiánytalanul tartalmazzák azt (és csak azt) az ideológiát, amely létrehozta őket, kapcsolatuk osztályideológiájukkal szükségszerű, és akkor is fennáll, ha az ideologikum jelenléte nem intencionált.”¹⁰ Szolláth jól rávilágít arra, miért jelenik meg olyan nagy hangsúllyal Pomogáts Radnóti-képében a kommunizmus eszméjéhez való kötődés kérdése. Jóllehet Pomogáts monográfiáját áthatja az ideologikus szemlélet, az a felvetése megfontolandó, hogy Radnóti kötetét ne kizárólag annak a kornak a tükrében értelmezzük, amelyben megszületett. Ozsváth Zsuzsa először 2000-ben, angol nyelven kiadott monográfiájának az az egyik célja, hogy „Radnóti lírai eszközeit, lelki élményeit és esztétikai közegét az őt körülvevő társadalom, kultúra és kataklizmaszerű események [...] kontextusában próbálja értelmezni.”¹¹ Ozsváth értekezése a történelmi események kereszttüzeiben követi nyomon Radnóti életének és identitásának

⁷ VILCSÉK Béla, *Radnóti Miklós*, Elektra, Budapest, 2000, 18.

⁸ BORI Imre, *Radnóti Miklós költészete*, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2009, 53.

⁹ POMOGÁTS Béla, *Radnóti Miklós*, Gondolat, Budapest, 1977, 37–38. Lásd még: BARÓTI Dezső, *Kortárs útlevelére*, Szépirodalmi, Budapest, 1977, 37.

¹⁰ SZOLLÁTH Dávid, *A forradalmi költőtriász. A Petőfi–Ady–József Attila-kánon az ötvenes és a hatvanas években*, Literatura 2009/4., 448.

¹¹ OZSVÁTH Zsuzsanna, *Orpheus nyomában. Radnóti Miklós élete és kora*, ford. HERNÁDI Miklós, Akadémiai, Budapest, 2004, 14.

alakulását, és nem vállalkozik a versek értelmezésére, amelyek így illusztrációként kísérik a gondolatmenetét.

Meglátásom szerint a korszak eseményeinek figyelembevétele és Radnóti kötetének szöveggözpontú, kritikai olvasata jól kiegészíthetik egymást. Amint arra Takáts József *Kritikai eljárások* című esszéjében rámutat, a bírálatok úgy foglalkoznak az egyes alkotásokkal, hogy közben „értelmezői háttérrel, háttérrel vetítik” mögöttük. „Sokféle megoldás ismert: az író élete, életműve, nemzedékének, irányzatának leírása, a mű megírásának korszaka, a műfaj vagy téma története mind-mind gyakorta háttérre válik [...], hol érdekesen, hol érdektelenül. [...] A háttér megváltoztatja az előtérbe vont művek jelentőségét, s a róluk feltehető kritikai kérdéseket is.”¹² Radnóti esetében különösen gyümölcsözők lehetnek az egyes kötetekre, illetve azok egyedi történeti kontextusára fókuszáló kritikai olvasatok, mert ez segíthet elkerülni, hogy homogenizáljuk, egységes narratívába rendezzük az életművet. Az előzőekben megfogalmazott felvetések nyomán tanulmányomban amellet érvelek, hogy a *Pogány köszöntő* termékenyen értelmezhető az első világháborút követő korszak tükrében.¹³

Radnóti első kötetének legszembetűnőbb sajátossága, hogy szövegei a pásztor-gazdálkodás állat- és természetközpontú kultúrájának motívumaiból építkeznek. Deér József a következőket írja a sztyeppén gazdálkodó pásztorokról: „A nagy nyáj és csordák együtt tartása, a legelők kiszemelése és védelme nem is annyira testi munkát, mint szemléldést és előrelátást követel.”¹⁴ Radnóti első kötetének versei a táj apró rezdüléseinek megfigyeléséből bontakoznak ki, de az ember több pusztá megfigyelőnél: élete összefonódik az őt körülvevő környezettel. Radnóti nemcsak lefesti, életre is kelti a tájat. Baróti Dezső szerint ezeknek a verseknek a tájai rendkívül mozgalmasak. „A csendélet, a »hallott természet« statikus világával szembeállítva talán dinamikus tájaknak nevezhetnénk őket. Legfőbb tulajdonságuk, hogy mindig »történik« bennük valami.”¹⁵

A gyakori sortörések, a központosítás hiánya, a meglehetősen avangárdhoz közelítő szókapcsolatok, a látványteremtés gesztusa valóban dinamikussá és vizuálisan gazdaggá teszi ezeket a szövegeket: például. „csók virágzik ujjaid csúcsán” (*Köszöntés a napot!*); „karámba zárva fehéren torlódik a nyáj” (*Naptestü szüzek, pásztorok és nyájak*); „dércsipe fáink / megöszült fején” (*Pogány köszöntő*). Az imént említett jegyek impresszionista jelleget kölcsönöznek a verseknek, az érzelmek tájba vetítése

¹² TAKÁTS József, *Kritikusi eljárások*, Jelenkor 2021/10., 1143–1144. A kritikai olvasattal kapcsolatos módszertani megfontolásokról bővebben írok a disszertációm bevezető fejezetében: BRANCZEIZ Anna, *Címkézés helyett kritikai olvasat. A személyesség mintázatai John Berryman költészetében és poétikai gondolkodásában, komparatív kitekintésekkel*, disszertáció, PTE, Pécs, 2023, 9–11. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/44751/branceiz-anna-phd-2023.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Hozzáférés: 2024. október 27.)

¹³ Radnóti verseit a következő kiadás alapján hivatkozom: RADNÓTI Miklós, *Összegyűjtött versek*, Magvető, Budapest, 2016.

¹⁴ DEÉR József, *Pogány magyarság, keresztény magyarság*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938, 7.

¹⁵ BARÓTI, *Kortárs útlevélre*, 113.

viszont azt a benyomást kelti, hogy expresszionista szövegekkel van dolgunk. Bálint György kritikája éppen azért méltatja Radnótit mint „a költői *Kleinkunst* avatott művelőjét”, mert „apró hangulatrezdülésekből, egy felrajzolódó sziluettből, egy távoli, felbukkanó asszociációból, egy billentyű leütéséből finom és színes érzésskálákat tud kiépíteni.”¹⁶ A táj minden eleme, a benne élő emberek, az állatok és a növények is érzelm kifejező erővel bírnak. Ezt a gondolatot árnyalja tovább Rónay László az avantgárd hatások és az „izmusok” hatásának hangsúlyozásával. A *Pogány köszöntőről* írja: „Kulcsfogalma e kötetnek a »táj«, amely egy békés, boldog és telt antik bukolikus érzésnek épp úgy a kerete, mint egy harsogó, expresszív önvallomásosabb nyersanyag, amely szikrázó váratlanságával, nagy dimenzióival jellegzetesen avantgarde hatásokra utal.”¹⁷

Radnóti első két kötete nem mutat olyan „radikális nyelvi fordulatot” – jelzi Sütő Csaba András,¹⁸ mint azt egy expresszionista költőtől várni lehet, ugyanakkor szövegei kétségtelenül magukon hordozzák az avantgárd tipikus jegyeit. Amint arra Gintli Tibor rámutat, Radnóti verseit épp csak „átszínezzik” az avantgárd megoldások; „nem született olyan költeménye, amelyet fenntartások nélkül avantgárd alkotásnak nevezhetnénk”.¹⁹ Gintli szerint Radnóti költészetében a szabad versforma mellett avantgárd jegynek tekinthetők „a meglepő, absztrakt kapcsolatokra épülő trópusok”²⁰ is, így például *Az áhítat zsoltárainak* egyes képalkotásai („karcsú ujjaid közt aranyló / narancs az életünk régi kedve”; „álomhegyeim sorra beszakadnak”; „lila madarak ülnek a ködben / a lámpák alatt” stb.).²¹ Az avantgárd hatását tükrözik a *Tavaszi szeretők versének* szinesztéziás sorai is. Az első két strófában a vers beszélője a látványra és a hangokra irányítja a figyelmet, de a szöveg egybemossa a látványt és a hangzást:

Látod!
boldog csókjaink öröme
harsog a fák közt és
árnyékkal áldja
testünket a táj! hallod,

hogy terül a fűvön a
fény és pattan a fákon
dallal a hajtás!

¹⁶ BÁLINT György, *Pogány köszöntő* [1930] = *In memoriam Radnóti Miklós*, vál., szerk. RÉZ Pál, Nap, Budapest, 1999, 34–35.

¹⁷ RÓNAY László, *Avantgarde és klasszicizmus. Radnóti Miklós pályaképehez* = *Radnóti tanulmányok*, szerk. B. CSÁKY Edit, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 1985, 67.

¹⁸ SÜTŐ Csaba András, *Referenciális és figurális beszéd Radnóti Miklós korai költészetében*, Műhely 2009/5., 57.

¹⁹ GINTLI Tibor, *Radnóti Miklós* = *Magyar irodalom*, főszerk. Uő., Akadémiai, Budapest, 2010, 826.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

Pogány köszöntő című kötetével Radnóti Miklós a harmadik nemzedék költőihez tartozik.²² Kenyeres Zoltán szerint e költő-nemzedék poétikai törekvéseinek megértése elválaszthatatlan a korszak történéseitől. „A líra »közvetett útjai« [...] nemcsak a művészi alkotófolyamat belső törvényszerűségeiben gyökereztek, hanem közvetlen összefüggésben voltak a kor politikai-társadalmi fölépítésével [is].”²³ A harmadik nemzedék költői a „kultúra-védőrendszer eszméjét” hirdették a társadalmi-politikai visszaságokkal szemben, ezért jut nagy szerephez a verseikben például az idill, a jóság, az antikvitás, vagy a mítoszok.²⁴ A harmadik nemzedék egyik emblemikus fórumában, az 1929-es *Jóság* című antológiában a következőket olvashatjuk: „Akik ebben a kötetben összeverődünk: különböző világnézetű, különböző korú, ismertebb és ismeretlenebb nevű emberek, akik emberek akarnak maradni a háború utáni nyomorúságban és embertelenségben is, s akik úgy vélnek magyarságuk mellett hitet tenni, hogy azt, ami összehozta őket, s amit könyvük címéül is választottak: *Jóság*, dalolják és éneklük.”²⁵ A *Jóság* antológia programja összhangban van az avantgárd és az expresszionizmus háborúellenes és a társadalmi igazságtalanságot és az elnyomó rendszereket elutasító nézeteivel. Az *Avantgárd* című kötet expresszionistákat felvezető szócikke szerint „[a]z alkotók az ember belső élményét, legtöbbször szorongó látomásait igyekeznek kivetíteni. Tiltakoznak az elgépiesedett világ, a törekeny emberi kapcsolatok, a társadalmi igazságtalanság és a háború ellen. Szolidaritást vállalnak a periférián élőkkel, az elnyomottakkal.”²⁶ Radnóti Miklós fordította, így biztosan ismerte az expresszionista Georg Trakl verseit, Trakl *Csend és nyugalom* című költeményének pásztoridillt idéző nyitó képe pedig egy Radnóti-vers részlete is lehetne: „Pásztorok ásták el a tar erdőn a napkorongot. / Szőrös hálóval / Egy halász a holdat a vácogó tóból kiemelte.”²⁷ A *Pogány köszöntő* és Trakl versei között a hasonlóság persze lehet pusztán véletlen is, Radnóti első Trakl-fordításai ugyanis csak 1938-ban jelentek meg.²⁸

Tolnai Gábor felvetésére utalva, miszerint a szabadvers „maga is baloldali állásfoglalás volt a 20-as évek végi Magyarországon”,²⁹ Ferencz megjegyzi, hogy „az a mondanivaló, amely [Radnótit] formai kísérletezésre ösztönözte, nem politikai, hanem poétikai természetű volt”.³⁰ Ferencz később azt is megjegyzi, hogy „az újnépíességgel [...] együtt járó szociális lázadó indulat [...] hiányzik a verseiből; és amikor Radnóti a legközvetlenebb formában mégis hangot adott társadalmi elégedetlenségének,

²² KENYERES Zoltán, *A „harmadik nemzedék” fogadtatása* = Uő., *Gondolkodó irodalom*, Szépirodalmi, Budapest, 1974, 130.

²³ Uo., 147.

²⁴ Uo., 154–155.

²⁵ Idézi KENYERES, *I. m.*, 127–128.

²⁶ Az *avantgárd*, vál., jegyz. OSZTOVICS Szabolcs – TURCSÁNYI Márta, Európa, Budapest, 2000, 9.

²⁷ Tandori Dezső fordítása.

²⁸ FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*, Osiris, Budapest, 2009², 394.

²⁹ TOLNAI Gábor, *Bevezetés* = RADNÓTI Miklós *Válogatott művei*, Szépirodalmi, Budapest, 1962, 5–66.

Idézi: FERENCZ, *I. m.*, 104.

³⁰ Uo.

a *Lábadózó szélben*, akkor már elkezdett kilépni ebből a szerepből.”³¹ Tanulmányomban amellet érvelek, hogy közvetett formában már a *Pogány köszöntő* versei is kifejezésre juttatják Radnóti „társadalmi elégedetlenségét”. A pásztoridillekbe keveredő elégikusság az expresszionizmus programjához kapcsolja az első kötet verseit.

„A szelídség cselekedetei felé.”

A háborúellenesség kifejeződése a Pogány köszöntő Barbusse-mottójában

Ferencz Győzővel ellentétben úgy gondolom, hogy a *Pogány köszöntő* sokkal szorosabban kötődik az első világháború utáni években tapasztalható társadalmi változásokhoz, mint azt első pillantásra sejteni lehet. (Erre később, a *Sirálysikoly* című vers Kassák-intertextusai kapcsán még visszatérek.) Értelmezésem szerint a kötet címe és a mottója is erről tanúskodik. Bori Imre nyomán Ferencz Győző amellet érvel, hogy a *Pogány köszöntő* címe Ady Endre *Góg és Magóg fia vagyok én* című versének jól ismert sorait („Szabad-e Dévénynél betörnöm / Új időknek új dalaival?”) idézheti fel az olvasóban. Ferencz a *Pogány köszöntő* kapcsán rámutat, hogy „Radnóti mindig nagy gonddal választotta meg köteteinek és verseinek a címét.”³² Ferencz szerint a „*Pogány köszöntő*nek mindjárt a címe figyelemre méltó: egyszerre jelzi, hogy új költő jelentkezik, és hogy önálló hangon, mintegy kívülállóként, társadalmon kívüliként szólal meg.”³³ A kötet címét Honffy Pál is a költői lázadás kifejezéséként érti, de értelmezését kiegészíti a korszak vallásfelfogására tett utalással: „Az úri Magyarország szellemi életét »keresztény kurzus«-nak is nevezik, mivel féltékenyen őrködött a vallás és az egyházi befolyás sérthetetlenségén. A jelző tehát lázadást fejez ki a kor hivatalos felfogásával szemben.”³⁴

Ferencz és Honffy értelmezése is helytálló, de meglátásom szerint a címnek van még legalább egy lehetséges olvasata, amely a mottó ismeretében fejthető fel. Radnóti Henri Barbusse *Jézus* című, franciául 1927-ben, magyarul 1928-ban közreadott kötetéből idéz egy rövid részletet, amely Hajós Károly fordításában így hangzik:

16. – Hová még, kishú?

17. – A szelídség cselekedetei felé.

18. – Ő megint mondá: Nem! Aztán hozzám, aki távozni készültem, így szólt:

Ha sok napok elvesztek, te visszatérsz ide egy napon.³⁵

Pomogáts Béla és Ferencz Győző is foglalkozik a mottóval, de egyikük sem fordít különösebben nagy figyelmet arra a kérdésre, hogy Radnóti miért éppen Barbusse *Jézus*ából emel át egy szövegrészt a *Pogány köszöntő* élére, és hogy miért éppen ezt a szövegrészt választja.

³¹ Uo., 147.

³² Uo., 152.

³³ Uo., 143.

³⁴ HONFFY PÁL, „Ha rám figyelysz...”. *Radnóti Miklós verseinek elemzése*, Krónika Nova, Budapest, 2005, 15.

³⁵ HENRI BARBUSSE, *Jézus*, Nótárius, Budapest, 1928, 32.

Pomogáts a szelídséget emeli ki a mottóból, mint írja, ez volt Radnóti „egyéniiségének és költészetének ereje”. „A nemzedéki program, amely az 1929-es *Jóság* antológiában megfogalmazást nyert, a fiatal Radnótinál mindig visszatért, új meg új visszhangot kapott.”³⁶ Ferencz úgy véli, hogy a cím és a kötet Barbusse *Jézus* című kötetéből vett mottója feszültségben áll egymással. „Olyan pogányság ez, amely Jézusra utal. Az a lázadás, amit a pogány szó magában hord, a szelídség és jóság lázadása.”³⁷ Még ha egyet is értünk ezzel a felvetéssel, Ferencz akkor sem ad kielégítő választ arra a kérdésre, hogy esetlegesen milyen értelmezői szempontok következhetnek a mottóválasztásból.

Meglátásom szerint a Barbusse-mottó szoros párbeszédben áll Radnóti kötetével, és értelmezi is azt. Barbusse könyvének célja egy emberközeli Jézus-kép megalkotása, hogy ezzel megmutassa „a hatalmas párhuzamosságot, mely pontosan kirajzolódik a korunkbeli világ hanyatlása [...] és az antik világ hanyatlása között: a keletkező kereszténység és az új emelőrudak között, amelyek kezdik fölemelni a mindenséget.”³⁸ Barbusse tehát a háború utáni években azért értelmezi újra Jézus alakját, hogy a „gazdasági, társadalmi, politikai, intellektuális és erkölcsi végzetszerűségek” közepette új hitet adjon az embereknek. Abban a fejezetben, amelyből Radnóti idéz, Jézus az erőszakot és a szelídséget állítja szembe egymással: „Vannak, mondám, akik az erőszakosságot használják és olyanok, akik a szelídséget.”³⁹ És néhány sorral korábban: „Én mondám: a békét a béke teremti.”⁴⁰

Az első világháború kataklizmája vitathatatlanul felforgatta az emberek életét, és felborította a világ értékrendjét. Ha figyelembe vesszük a történeti kontextust és az imént idézett passzusokat, úgy a *Pogány köszöntő* mottóját és magát a kötetet is lehet az első világháború tapasztalatára vonatkozó utalásrendszerként érteni. Úgy vélem, hogy a Radnóti-kötet címének lehetséges egy olyan értelmezése is, amely szerint a *pogány* jelző a hitvesztésre, a kiábrándultság érzésére utal, a *köszöntő* pedig azt üdvözli, hogy a háború után lehetőség van egy békés, reményteli jövő megteremtésére. A mottó így már nem áll feszültségben a címmel sem. A „szelídség cselekedetei felé” tartó Jézus új utakat keres: olyan utat, amellyel eltávolodhat az erőszaktól, az agressziótól, és így megteremthet egy új vallást. A mottó „ha sok napok elvesztek, te visszatérsz ide egy napon” sora, arra utalhat, hogy a szelídség cselekedetei később megválthatják azokat, akik az erőszakot választják a szelídséggel szemben.

Feltűnő, hogy Radnóti kötetének bibliai utalásai az Ószövetségre, tehát a Jézus születése előtti időszakra vonatkoznak. Barbusse *Jézus*ának fényében a *Pogány köszöntő* is érthető egy új vallás keresésére irányuló gesztusként. Ez a gondolat összhangba hozható Ferencz Győző értelmezésével is. Ferencz szerint a *Pogány köszöntő* verseinek jóságra, szelídségre és áhítatra építő természetvallásának „politikai tartalma” is volt.

³⁶ POMOGÁTS, *I. m.*, 36.

³⁷ FERENCZ, *I. m.*, 144.

³⁸ BARBUSSE, *I. m.*, 139.

³⁹ *Uo.*, 32.

⁴⁰ *Uo.*

„A keresztény alapeszmék vállalása azt jelentette, hogy a keresztény nemzeti kurzus felfogása végső soron keresztény- és nemzetellenes; az ő pogánysága a maga jószág- eszméjével közelebb áll Jézus tanításaihoz.”⁴¹ Azaz akárcsak Barbusse, Radnóti is egy új kereszténység- és Krisztus-kép kialakítására törekszik. Jó példa erre a kötet *Sirálysikoly* című verse, amely egyszerre utal a háborús nemzedékre, a háború utáni évekre és a megváltás lehetőségére.

A háborús nemzedék képvisellete

Kassák Lajos Márciusok című versének hatása Radnóti Miklós Sirálysikoly című versében

A *Sirálysikoly* előképeként Baróti Dezső és Ferencz Győző egyaránt József Attila *Nem én kiáltok* című versét jelöli meg.⁴² A két szöveg között azonban több különbség, mint hasonlóság fedezhető fel. Ferencz felveti, hogy Radnóti versének „vészes sirálysikollyal ha fölsikoltok / nem hallja senki” sorai József Attila versének „nem én kiáltok, a föld dübörög” sorát idézik, holott a két szöveg jelentősen eltér egymástól, amit még Ferencz Győző is elismer.⁴³ Ferencz Győző életrajzi olvasata is kétségeket ébreszt: „Radnóti valóságos személynek, nevelőanyjának ajánlotta a verset”.⁴⁴ Az árvaság élménye sem párhuzamos a „meddő anyánk gyerekért könyörög” gondolat- tal.⁴⁵ Abban viszont egyetérthetünk Ferencz Győzővel, hogy a *Sirálysikoly* „testvéreim / a milliók” sorai akarva-akaratlanul is Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* című versét („testvérim vannak, számos milliók”) visszhangozzák: „Radnóti Vörösmarty nyomán a költészetnek a közjót, a szenvedők képviselétét szolgáló szerepét hangsúlyozza.”⁴⁶

Radnóti és József Attila versének összevetése másodlagos jelentőségűnek tűnik, ha a *Sirálysikolyt* Kassák Lajos *Márciusok* című költeménye mellett olvassuk.⁴⁷ A *Pogány köszöntő* szociális érzékenységről tanúskodó mozgalmi versei (a *Sirálysikoly* mellett ilyen többek között a *Szegénység és gyűlölet verse*, a *Megbocsájtás*, illetve a *Májusi igazság* is) egyértelműen Kassák hatását tükrözik. A *Pogány köszöntő* verseinek természeti képei valóban felidézhetik Szabó Lőrinc *Föld, erdő, isten* című kötetének verseit,⁴⁸ de Kassák szövegeiből is vannak áthallások. A korábban említett avantgárd jegyek mellett Radnóti népieskedő képei is felidézhetik a kassáki szövegvilágot. Például: „mezőkön szülő erős anyákra gondolok cifra szavakkal”, „néha csók közben azt hiszem, hogy / rossz ő, pedig meddő csak és / szomorú, de szomorú vagyok / én is”

⁴¹ FERENCZ, I. m., 145.

⁴² Ezt a párhuzamot Bartói veti fel először. BARÓTI, *Kortárs útlevelére*, 89–90.

⁴³ FERENCZ, I. m., 151.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo., 151–152.

⁴⁷ Kassák verseire a következő kötet alapján hivatkozom: KASSÁK Lajos *Összes versei*, I., Magvető, Budapest, 1970.

⁴⁸ Uo., 146.

(Radnóti) – „mezőkön vad pipacsot nevetnek föl a húsos, / kéveköti lányok”; „mondom bizony, ma fáradt és nagyon szomorú vagyok / s időm sincs cifra szóra köszörül-ni nyelvem” (Kassák). Vagy: „lelkes földeken, csillanó földeken”, „napszagú földjeim” (Radnóti) – „téres, meghízott földek”, „uszályos, pipacsszemű földek” (Kassák).

Ha a *Sirálysikolyt* Kassák *Márciusok* című versével párhuzamosan olvassuk, feltűnhet, hogy Radnóti szövege a Kassák-vers intertextuális átírata. Jóllehet a *Sirálysikoly* képpalkotásai nem nevezhetők merésznek, Radnóti jól érzékelhetően áttemel néhány motívumot. Az lehet a benyomásunk, hogy Radnóti a Kassák-vers „sikolytás / mindnyájunkért” sorait bontja ki, miközben Kassák versének képeit variálja, és hajlítja át saját, visszafogottabb költői nyelvébe. Lényeges adalék lehet a két költemény értelmezéséhez a keletkezés idő is. A *Márciusok* az 1921-es *Világanyám* című kötetben jelent meg, és 1918–1919 körül, az első világháború, illetve az „öszirózsás” forradalom idején született. A szöveg ennek a kornak a hangulatát – a kiábrándultság érzését és a kommunizmusba vetett hitet – érzékelteti.⁴⁹ A *Világanyám* című kötetének megjelenését követően Kassák a következőket mondja Németh Andorral folytatott beszélgetésében: „Irodalmam megindítói [...] nem a könyvek, hanem az élet. [...] A magyar forradalmak lezajlása után bennem mint emberben meghalt a humanizmus és így kellett, hogy irodalmamban is meghaljon a biblikus vagy humanisztikus pátosz.”⁵⁰ A többes szám első személy Kassákot és sorstársait jelöli: „[c]sak állunk s fölborzolt álmaink szétcsurognak az éjszakában”; „[á]rva homlokunkon énekelnek a megbolondult öklök”. Az olyan megrázóan erős képek, mint a „szeretettűzmáglyák szenvednek” vagy a „gépfegyverrel szakított seb” a háború fájdalmas élményeire emlékeztetnek. A *Sirálysikoly* több ponton is Kassák versére felel. A „milliók / akik helyett álmodom az álmot” az „álmaink szétcsurognak az éjszakában” felsorra utal. Az „akik helyett élek és szeretem árván / az adott asszonyt” sorok a Kassák-vers „árva homlokunkon énekelnek a megbolondult öklök” sorára reflektál. A „vérszínpiros” jelző a „gépfegyverrel szakított sebeket” és a „szeretettűzmáglyák” képét idézik. Ez a kontextus Radnóti versének ajánlását is átértelmezi: az „élő anyámnak” és az „adott asszony” a világ, az „anyaföld” metaforájaként is érthető, és vélhetőleg Kassák „világanyám” kifejezésére játszik rá.

A Kassák- és a Radnóti-vers közötti különbségek egy része a generációs távolságból fakad. Kassák szövege a háború közvetlen élményeiből táplálkozik, míg Radnóti versének beszélője az előző nemzedékekkel sorsközösséget vállalva veszi magára a krisztusi szerepet, hogy egy reményteli világ felé vezesse őket. A vers zárata („testvéreim / miattam szépek”) így a *Jóság* című antológiában is vállalt költői programra utalhat.

⁴⁹ MOHÁCSI Balázs, *Formanyelvi és poétikai tendenciák Kassák Lajos költészetében 1909–1921 között*, disszertáció, PTE, Pécs, 2019, 175. pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/23488/mohacsi-balazs-phd-2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Hozzáférés: 2024. augusztus 26.)

⁵⁰ NÉMETH Andor, *Kassák Lajosnál*, Jövő 1922. február 19., 2.

Elégikus idill
A háború utáni évek nyelvi reprezentációja
a Pogány köszöntő verseiben

Alighanem igaza van Ferencz Győzőnek abban, hogy Radnóti első költői önreflexióira, így például az 1928-as Hilbert Károlynak és Schwartz Ilonának címzett levélére, nem tekinthetünk úgy, mintha azokat „a mesterségbeli tudás magas fokán álló, érett költő mondta volna”.⁵¹ Ez azonban mégis arra utal, hogy Radnóti már a kezdetektől igyekszik tudatosan formálni költészetét.⁵² Pomogáts Béla és Rónay László mellett Gintli Tibor is hangsúlyozza, hogy a *Pogány köszöntő* verseiben a szépség és a jóság idilli képei és az elégikus hang, az esztétizáló hagyomány és az avantgárd stílusjegyek keverednek egymással,⁵³ akár egyetlen versen belül is.⁵⁴ Ferencz felvetése nyomán úgy gondolom, hogy a stíluskeveredésnek is lehet jelentősége a versek értelmezése szempontjából.

A *Pogány köszöntő* elégiába hajló idilljei nemcsak az életrajz felől, hanem a történeti kontextus figyelembevételével is magyarázhatók: a stílusjegyek vegyítése a kötetben érthető a felfordult világ és társadalom költői megmutatkozásaként is. Ennek szemléltetésére tanulmányomban három olyan verset emelek ki (*Köszöntsd a napot!; Naptestű szüzek, pásztorok és nyájak; Variáció szomorúságra*), amelyek mindegyikében más-más hangszínnel kerülnek előtérbe az idill és az elégia sajátosságai. Amint azt a Barbusse-móttó is mutatja, Radnóti nem tesz direkt utalást a háborúra, de az idillikus hang a béke, az elégikus hang a háború költő nyelveként fogható fel.

Az *idill-költő* című esszéjében Radnóti Sándor arra utal, hogy Radnóti költészetében az idill valósággal szembeállított eszméje statikus; megkerül azt a kérdést, hogy vajon „nem tartalmaz-e minden idill egy csipetnyi öncsalást”.⁵⁵ Úgy vélem, hogy Radnóti ebben a kötetében relativizálja az idillt, azt sugallva, hogy a „nagy háború” után újra kell értékelnünk az idillhez, az erőszakhoz, a jósághoz és a hithez fűződő viszonyunkat. A kötet *Köszöntsd a napot!* című nyitó versében az idill csak látszólagos, az idilli képbe a kétely érzése vegyül. Baróti Dezső szerint a kötet *Köszöntsd a napot!* című nyitó verse boldogságról, mámoros érzésekről tanúskodik: „a felfelé [...], a nap felé törő s a maga teljességében az utolsó strófában megfogalmazott boldog kitárulás” a vers egyik leglényegesebb pontja.⁵⁶ A versben a naphoz és a napfényhez valóban a boldogság érzése társul: az olyan szó szerkezeteknek, mint a „lelkes földek”, „csillanó földek”, „csók virágzik”, „csörren ütődő szárba szökkenve a búza”, „bókol a tájék” pozitív csengése van. A boldogság érzetét kelti a „csörren”, „csillan”, „szökken” ige hangzása, az alliterációk és az ismétlődésre épülő szerkezetek játékosága is

⁵¹ FERENCZ, I. m., 103.

⁵² Uo., 103–104.

⁵³ POMOGÁTS, I. m., 26–28.; RÓNAY, I. m., 66–67.; GINTLI, I. m., 826.

⁵⁴ POMOGÁTS, I. m., 33–34.

⁵⁵ RADNÓTI SÁNDOR, *Az idill-költő. Radnóti Miklósról*, Jelenkor 2023/7–8., 841–842.

⁵⁶ BARÓTI, *Kortárs útlevele*, 110.

(„most már”, „mert most még”, „szárba szökken”, „lelkes földeken, csillanó földeken”, „bókol a tájék, bókolva” stb.).

A *Köszöntsöd a napot!* olvasható szerelmes versként is. A második strófa első két sora félreérthetetlenül utal az együttlétre. A „szigorú táblán szerelmi címer” a szerelem rendbontó hevességének képi megjelenítője. A „csörren ütődő szárba szökkenve a búza”, a „csók virágzik ujjaid csúcsán”, illetve a „tenyeredben megszületik az árnyék” egyaránt érhető a szerelemi együttlét és a termékenység metaforájaként is.

A versekben ugyanakkor nemcsak a tavasz és a nyár boldogságról árulkodó képei jelennek meg. A versfelütésben a „most már” időhatározós szerkezet arra utal, hogy nem mindig volt idill. A „paraszt bánat” feloldódik a szerelmi mámorban, de az utolsó strófában a „most még” pesszimista hangvételt sejtet. Azt az aggodalmat fejezi ki, hogy az idill nem tart örökké. Az első és az utolsó versszak csak látszólag ismétli egymást: a nyitó képsorokban a „napban állunk” a boldogságban lét képi megfogalmazásaként érthető, míg a zárlatban a „feléfordúlva [sic!] állunk” szintagma a boldog, mámoros érzések elmúlására utalhat. Az utolsó strófában visszafogott lelkesedés („Csöndben köszöntsöd!”) szintén azt jelzi, hogy a felfokozott érzelmek alábbhagytak. Az olyan kifejezések, mint az „álmos délután” vagy a sötétséget, szürkéséget idéző árnyék az idill végét vetítik előre.

A *Naptestű szüzek, pásztorok és nyájak* című vers Pomogáts Béla szerint arra mutat példát, hogy az idill és az elégia akár egyetlen versen belül is keveredhet egymással.⁵⁷ Pomogáts amellet érvel, hogy a költemény „első strófája a bukolikus idill és a képzeletbeli táj jellegzetes képeit mutatja be”, míg a második strófa „határozottan elégiikus”.⁵⁸ Ezeket a felvetéseket azzal egészíteném ki, hogy Radnóti versében fokozatosan távolodunk el az idilltől, sőt, már az első versszakba is elégikus hangok vegyülnek.

A vers egy vándorút helyzetképevel indít („[a] pásztor is lassan lejön a hegyről”). A következő sorban („a karámba zárva fehérén torlódik / a nyáj”) a „karámba zárva” kifejezés arra utal, hogy a pásztor maga mögött hagyta a nyáját. A „fehérén torlódik a nyáj” rokokó finomságú képe egyszerre tűnik idillinek, a „torlódik” ige azonban a zsúfoltság érzetét kelti, aminek negatív felhangja is lehet. A következő két sor („napbafüldött szüzek is a / dombról ringó csípőkkel lefelé jönnek”) ismét egy kellemes hangulatú jelenet. A „napbafüldött szüzek” és a „ringó csípők” képének erotikus mellékszöngéje a termékenységre utalhat. Bori Imre szerint olyan, mintha Radnóti egy „giccses, vásári csendeletről” emelte volna át ennek az „eszményi” képnek az elemeit,⁵⁹ míg Baróti Dezső amellet érvel, hogy a vers első felének szavai életörömöt sugároznak: a nyáj a békeesség, a szelídség és a gyengéd szeretet szimbóluma; a „napbafüldött” jelző az életre, frissességre utal; a pásztorok pedig „az erős szexualitású” férfiak képét idézi fel.⁶⁰

⁵⁷ POMOGÁTS, *I. m.*, 33.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ BORI, *I. m.*, 27.

⁶⁰ BARÓTI, *I. m.*, 116.

Az ősz jeleinek felbukkanásával ebben az eszményi helyzetképben is megjelennek a szorongáskeltő gondolatok: a versnek ebben a szakaszában tobzódnak az elmúlásra utaló képek: „mint minden / ősszel, ha halnak a fekete ég alatt / a fák”. A második versszaktól kezdődően már csak a negatív hangulatok és érzések dominálnak. Gyakorlati a szövegben a fáradtságra, szomorúságra utaló motívumok: a „tükrös szem” a kiüresedett tekinteteket idézi; a „fekete árnyék” a szem alatt húzódó sötét karikák, a „meggyulladt szem” pedig a könnytől duzzadt, vörös szemek költői megfelelője. A vers „hajunk is balúl homlokunkba hull” soráról a hosszú vándorlástól kimerült, zilált arcokra asszociálhatunk.

A szöveg sorról sorra haladva, vertikálisan vezeti az olvasó tekintetét: a hegyről a dombokon át lefelé haladva jutunk el a faluig. Míg a hegy a pásztorok, a fehér nyáj képe és a „napbafüldött szűzek” tavasztól, nyártól ragyogó tájaira emlékeztet, addig a faluhoz a télbe hajló szürkesség, az árnyék, a fekete szín, a tél zordsága kapcsolódik. A záró kép („terhes felhőkben összegyűlt a bánat”) a vihar közeledtét jelző sötét felhőket idézi, és a nyomasztó szomorúság érzetét kelti.

Amint arra Baróti rámutat, a „mint minden ősszel” határozós mellékmondat arra utal, hogy a vándorlást a költő „nem csupán az élet esetleges, egyszeri jelenségének tekinti, hanem az évszakok törvényszerű változásának”.⁶¹ Ha a *Pogány köszöntő* idillikus és elégikus képeit a háborút követő évek metaforáinak tekintjük, úgy ebben a „mint minden ősszel” szerkezetben az is kifejezésre jut, hogy a szépség és a jóság mellett a rossz is mindig jelen volt és jelen lesz az emberek életében. Ezt a gondolatot támasztja alá az is, hogy az utolsó strófában ismét visszatér a naptestű szűzek, pásztorok és nyájak vándorlásának „életet sugárzó”⁶² képe.

A *Pogány köszöntő* című kötetben gyakoriak a vallási, ószövetségi motívumok. Az „*És szólt és beszélt vala Káin Ábellel*” című vers az első gyilkosságra utal, így az nemcsak Radnóti ikertestvérének halálára reagáló vallomásként, hanem a háborús állapotokra utaló allegóriaként is olvasható. Míg ebben a versben egyértelműen felfejthető az ószövetségi történet, addig a *Variáció szomorúságra* című versben alig érhetők tetten a bibliai motívumok. Értelmezésem szerint ez a vers a Paradicsomból való kiűzetést írja újra, átszínezve az Éden idilli képét.

Az Édent idézi a kert, a folyók, a ligetek és a „ringó zöld” gazdag, értéktelített képe, míg a „szűz arc” vagy a fáról leeső „érett alma” a bűnbeesésre utal. Az első versszak sűrűn tördelt, központosítás nélkül egymásba folyó sorai („a szél a nap az eső / a köd a hold a hó / az ég az ég az ég is!”) egy minden természeti jelenséget egybeolvasztó, misztikus tájra emlékeztetnek.

A Paradicsom eszményi képeinek az elégikus, sőt, rezignált hangulatú jelzők adnak negatív előjelet: „fájdalmak kertje”, „könnyes folyók”, „zokogástól rengő rét”. A föld felé repülő madár képe a zuhanás érzetét kelti – mintha a madár tehetetlenül érne földet: „egy madárnak röpködő íve / a föld felé hajolt és eltűnt / valahol a ringó

⁶¹ Uo., 118.

⁶² Uo., 119.

zöld mögött”. A „ringó zöld” az olajágakat idézi, a madár pedig a béke jelképe: a kötet és a Barbusse-mottó kontextusában a versnek ez a képe is érthető a háború metaforájaként.

A vers – a tömör, elliptikus megfogalmazásmódból adódóan – egészéssé össze nem álló narratívája a fájdalmas élmények felidőzésének működés módjára játszik rá. A némaság („jöttem némán könnyes folyókon”, „zokogástól rengő / réteken is némán”) arra utal, hogy a történetekre nincsenek szavak. A „h” hangzóval kezdődő alliterációk a konkrét utalás mellett egy halálra vált, sápadt arcot idéznek:

[...] sírásom csorgott szűz arcomon
mely már halovány mint a
hajnali hold hold mely
szégyen a hajnali hajnali égen.

A zárlat tagolása, a gyakori soráthajlások, az ismétléses szerkezetek a zokogás hangjára játszanak rá. A „mely már halovány” szerkezetben az időhatározó szó arra utal, hogy a versbeszélő arca korábban vörös volt a szégyentől. A szégyenérzet azt jelenti, hogy szembe kell néznünk önmagunk sebezhetőségével, azzal, hogy esetlenek vagyunk mások előtt. Amint azt Frank Crüsemann gondolatait referálva Fazekas Sándor kifejti, Ádám és Éva a bűnbeesés előtt meztelenségük ellenére sem szégyellték magukat, a bűnbeesés után viszont meglátták egymást, észrevették fedetlenségüket, a másik előtti kiszolgáltatottságukat, hogy sebezhetőek, és hogy ők is megsebezhetik a másikat. „A szégyen visszaveti az embert egzisztenciája legmélyére: az elszigeteltség és kapcsolatnélküliség állapotába.”⁶³

Az eredendő bűn, az ószövetségi történet felidőzése Radnóti versében azt fejezi ki, hogy az édeni idill visszahozhatatlanul elveszett. Az „*És szólt és beszélt vala Káin Ábellel*” című vershez hasonlóan ez a költemény is olvasható életrajzi vallomásként. Az ószövetségi történet átpoetizálása azonban egyetemessé tágítja a személyes vallomást. A háború utáni években a Paradicsomból való kiűzetés története a különösen nagymértékű pusztításra, az alapvető emberi értékek elvesztésére utalhat: az első világháború második kiűzetésként is felfogható.

Radnóti Miklós költészetének recepciója nem bővelkedik a kritikai igényű kötetelemzésekben. Az előzőekben idézett munkákban ugyan felmerülnek a *Pogány köszöntő* irodalomtörténeti kontextusára, a korszak világgépére utaló szempontok, de hiányzik egy olyan olvasat, amely szisztematikusan vizsgálja az expresszionizmus és Kassák Lajos hatásának poétikai hozadékait. Radnóti első kötetében az idillikus és az elégikus hang keveredése egyfelől az érzelmkifejezés eszközének tekinthető; a *Jóság* antológia programja azonban arra enged következtetni, hogy ezek a versek

⁶³ FAZEKAS Sándor, *Egy új erkölcsi maxima. Ne szégyeníts, és ne szégyenkezzél! A szégyen teológiai értelmezése és szociálpolitikai relevanciája = A szégyen reprezentációi*, szerk. BALOGH László Levente – HORVÁTH Andrea – PABIS Eszter, Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2017, 30.

önmagukon túlmutató, mélyebb üzenetet is hordoznak. A Barbusse-mottó mellett ezt a felvetést támasztja alá az expresszionizmus és Kassák jól tetten érhető hatása Radnóti első verseiben. A *Sirálysikoly*ban és a mozgalmi versekben ez a hatás egészen nyilvánvalónak tűnik. Az irodalom- és hatástörténeti kontextus fényében a *Pogány köszöntő* idilljei és az idillekbe keveredő elégikus hang a háborút követő évek tapasztalatát fejezik ki: Radnóti versei így közvetett módon utalnak egy jól működő, „szép” és „idilli” világ felbomlására, szorongató érzésekre, a háború elszenvedőire, az elnyomott társadalmi rétegekre, illetve a változás reményteli lehetőségére is.